

Pomogáts Béla

A megfigyelő közelsége és távolsága

Cs. Szabó László az emigráció előtt

Közel s távol – ez annak az 1983-ban Budapesten közreadott gyűjteményes kötetnek a címe, amely Cs. Szabó László emigrációban írott elbeszéléseit foglalja magába, de meg lehetne vele jelölni írói helyzetét és sorsát is, mondhatni, nemcsak az emigrációban, hanem az azt megelőző budapesti évtizedekben is. Cs. Szabó mindig közelről szemlélte az „ország és az irodalom” (ennek a két fogalomnak az együttes használata ugyancsak az ő sajátja, egy 1963-ban megjelent esszékötetének a címe) sorsát, figyelmesen hajolt az irodalmi, színházi és művészeti élet napi eseményei fölé, egyszersmind meg tudta teremteni azt a távlatot, amely térben és időben szélesebb körű áttekintést tesz lehetővé, és a figyelmesen számon tartott részleteket az összefüggések rendszerében helyezi el. A részletek egész életében érdekelték, mindent elolvasott, amit egyáltalán megszerezhetett, egy szaktudós alaposágával és egy „életművész” mohóságával vette birtokába az irodalom-, a művészet- és a művelődéstörténet rejtelmeit.

Ha valaki egyszer tárgymutatót készítené Cs. Szabó László összes műveire, bizonyára meglepődne azon a lenyűgöző és sokrétű ismeretanyagon, amelyet írásaiban felhalmozva talál. Határtalan érdeklődéséről, legendába illő műveltségéről tanúskodik a halála után, végső akaratának megfelelően a sárospataki Református Kollégiumba került könyvtára is; ez nem egyszerűen könyvgyűjtemény, inkább igazi szellemi műhely, amely gazdagságában is magán viseli egy karakteres személyiség bélyegét. Az az enciklopédikus ismeretanyag, amelyet Cs. Szabó összegyűjtött, mindig könyvek között töltött termékeny élete során, sohasem maradt holt tőke, ellenkezőleg, szüntelenül megelevenedett, beépült az esszék és tanulmányok gondolati rendszerébe vagy éppen az elbeszélésekben szövéző világkép nélkülözhetetlen szála lett.

Cs. Szabó László írói munkássága a *Nyugat* vonzásában alakult, ő maga – Halász Gáborral, Szerb Antallal, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Keresztury Dezsővel, Kerényi Károllyal és másokkal egyetemben – annak az esszéirodalomnak a képviselője volt, amely a nyilvános gondolkodásnak és eszmélkedésnek ezt a művészi formáját Arany János, majd Babits Mihály után ismét a magyar irodalmi kultúra magaslataira emelte. A *Nyugat* esszéírói a nyilvános tájékozódás alkalmának tekintették az esszé műfaját, a nyugati civilizáció válságának magyarozatát próbálták megadni, egyszersmind azokat a kulturális értékeket védelmezték, amelyekre támaszkodva, mint remélték, meg lehet küzdeni a válság következményeivel. Hagyományokat és eszményeket kerestek, ezért vetettek számot a nemzeti és egyetemes művelődés sok évszázados örökségével, s tekintették át a huszadik századi tudományosság és művészet eredményeit. Cs. Szabó László széles körű érdeklődés és alapos műveltség birtokában dolgozta ki a maga személyes esszéműfaját, s e műfaj tag kereteibe igen változatos ismeretanyagot öntött, nemcsak irodalom-, művelő-

dés- és művészettörténeti, hanem közgazdasági és társadalomtudományi ismereteket is. Az esszéírás nemcsak munkásságának tárgyát, hanem módszerét is megjelölte, a gazdag műveltséganyagra gondolati kísérletek, személyes jellegű állásfoglalások és vallomások épültek. Az esszé távlatos érdeklődése és mélyebb összefüggéseket feltáró elemző módszere egyforma erővel érvényesült a novellában, az irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányban, az útirajzban és a világpolitikai kommentárban.

Az „esszéíró nemzedék” általánosabb törekvéseit, illetve saját írói módszerét *Műfaj és nemzedék* című tanulmányában így jellemezte: „Reng a föld, roskadnak a szilárd falak, az irodalom is kihúzódik a szilárd, átfogó alapformákból. A csillagok alá megy tájékozódni. Műfajok forradalmának mindig társadalmi visszhangváltozás az oka. Visszhangos korban, mint a múlt század derekán, az író vátesszé öblösödik, visszhangtalan időben az emberiséghez intézett beszéd belső monológgá tompul. (...) A rossz társadalmi visszhang tehát nem öli meg az irodalmat, csak forradalmasítja a műfajokat. Kedvez a sokhasadású formának. Egy irodalomszociológiai tünet tanúi vagyunk: a mellőzött szellemiség végleges műfaji kifejezését keresi. És mivel barbár kor nincs irodalom nélkül, valószínűleg éppúgy megtalálja, mint hajdani túltengő tekintélye. De amíg ez a tekintély tiszta, nagyméretű, gyanútlanul öntudatos formákba csapódott le, a mellőzött szellemiség az alapformák határain helyezkedik el, hogy tájékozódjon.”

Az esszéíró helyzetének és szándékának lassú átalakulását ugyancsak ő írta le; az „esszéíró nemzedék” munkásságát, mint kifejtette, korábban a sokirányú szellemi tájékozódás igénye alakította ki, a „zilált kíváncsiság” és az „összehasonlító szenvedély”. Ez a gazdag érdeklődés intellektuális izgalmat keresett, az esszéírók ritka adatokra, elfeledett művekre, rejtelmes összefüggésekre vadászva járták a könyvtárakat és a múzeumokat saját arcvonásaikat vagy éppen időszerű tapasztalataik magyarázatát keresték egy ritkán idézett vers vagy egy kevésbé ismert táblakép tükrében. A harmincas évek végének világpolitikai veszélyei keltették alaposabb vizsgálatokra és szigorúbb ítéletekre az esszéírók híveit. Ahogy Cs. Szabó mondta, keltették fel bennük az „irodalmi őrszolgálat ösztönét”. „Java írókban is elkezdődött a változás – állapította meg Cs. Szabó –, az esszé etizálódik, egy harciasabb humanizmushoz igazodik. A vázlatosabb műfajokat kitölti a férfimunka, az irodalmi-esztétikai vívmány »politizálódik«, mint ahogy a kozmopolita nyelvújítás esztétikai vívmányait és műfaji tágításait Vörösmarty soron következő nemzedéke már a magyar reformok kijelölésére, majd a »Fiatal Magyarország« forradalmi követelésére használta fel.”

Az esszéíró morális felelőssége és nemzeti kötelességtudata érvényesült az ő irodalmi tanulmányaiban, útirajzaiban, naplójegyzeteiben és városképeiben is. A magyar múlt függetlenségi és szabadelvű hagyományait ápolta, az európai gondolkodás keresztény értékeit és humanista örökségét vette gondozásba, magyarság és európaiság szoros összetartozásának írói képviselőletét vállalta. Másokhoz hasonlóan ő is annak a gondolkodásnak és ízlésnek a kibontakozását egyengette, amely – hogy Horváth János nevezetes irodalomtörténeti kifejezését idézzem fel – egy új „nemzeti klasszicizmus” szellemében kívánta számításba venni és megvédelmezni a magyar kultúra nagy értékeit. Ez a második „nemzeti klasszicizmus” nem kevesebbre vállalkozott, mint Arany Jánosé, Gyulai Pálé és Kemény Zsigmondék tizenkilencedik századi klasszicizmusa: az európai magyarság szellemét állította fel eszmei normaként és erkölcsi követelményként egy olyan korban, midőn hosszú évtizedeken keresztül különféle totalitárius diktatúrák kíméletlenül támadtak mindarra, ami magyar és európai.

Miben állt ez a veszélyeztetett és védelmezett európai magyarság, amelyet Cs. Szabó László képviselt? Cs. Szabó már a Trianonra következő korszak neveltje volt, jól tudta, hogy a nemzet és az állam nem ugyanazt a fogalmat jelentik, és arról is meg volt győ-

zódve, hogy a nemzetnek a nyelv, a kultúra és a hagyomány a meghatározói, nem a hatalom. Ráadásul öntudatosan, egyszersmind megrendülten vallotta erdélyinek magát, nemcsak származása és kolozsvári gyermekkora következtében, hanem annak az erdélyi szellemnek az alkotó birtokbavétele jogán is, amelyet a történelem karakterizált. Ebben a tekintetben ő is a transzszilvánista eszmék híve és gondozója volt, akárcsak Erdélyben Kós Károly, Makkai Sándor és Kuncz Aladár. Cs. Szabó László kiválóan ismerte Erdély múltját és tudatában volt annak, hogy ez a múlt milyen tanulságokkal szolgál az egész magyarságnak. Az ő számára Erdély nem havasi fenyveseket és zúgó vadvizeket, még csak nem is kincses városokat és gazdag bibliothékákat jelentett, hanem a magyarság történelmi sorsának egyik jelképét, amelynek mindig időszerű értelme van. *Erdélyben* című 1940-es könyve elé Bethlen Miklós híres mondatát írta mottó gyanánt: „Ég mint Mózes csipkebokra, de meg nem emészthetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatja, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta.” Vállalva és kiteljesítve az örökségül kapott erdélyiséget, erkölcsi posztulátumhoz jutott: „Erdély kicsi, bizonytalan és veszélyes ország volt, ecettel és vérrrel etette a fiait, ápolni nem tudott s néha még eltakarni sem, szemfedőnek is keskeny volt. Aki ezt a szülőföldet szereti, a legnehezebb emberi sorsot szereti.”

Cs. Szabó László történelmi szótárában Erdély maga volt a legmagasabb Európa. Kolozsvárról és Marosvásárhelyről egykor Hollandiába, Angliába vezettek az utak, s az erdélyi peregrinusok tudásban, műveltségben gyarapodva tértek vissza a mostoha történelmi éghajlat alá, hogy ha már a politikai szerencse elkerülte szülőföldjüket, legalább a szellemnek teremtsenek biztos otthont. Cs. Szabó László ennek az erdélyiségnek a régi hagyományait követve indult útnak Latin-Európába vagy angol földre, hogy a messzi idegenben gyűjtsön olyan ismereteket és tapasztalatokat, amelyek majd hazáját segítik a hamarosan elkövetkező történelmi csapások elviselésében. „Valamikor – írta *Búcsú a vándorévektől* című vallomásában – azért voltunk jó magyarok, mert európaibbak voltunk a környező népeknél, ma úgy maradunk magyarok, ha a szomszédokkal legalábbis tovább versenyzünk Európáért.” Szerette és már emigrációja előtt nagyszerűen ismerte Európát, a francia középkor, az olasz és németalföldi reneszánsz, az angol tizenharmadik század – irodalom, festészet, építészet – színpompás képekben jelenik meg útirajzaiban, művelődéstörténelmi esszéiben. Mindig fölkészülten utazott, jobban ismerte egy középkori polgárváros, egy székesegyház, egy képtár benső rejtelmeit, mint a helybeliek. Közel hajolt az európai művelődéshez, mintha nagyítóüveggel akarta volna tanulmányozni egy rendkívül bonyolult és gazdag történelmi tabló apró részleteit. Jellemző annak a disszertációnak a címe, amellyel közgazdaságtani doktorátusát szerezte: *A középkori háziipar kérdéséhez különös tekintettel a flandriai és a firenzei gyapjúszövéssre*. Cs. Szabó László Európája ilyen apró részletekből épült fel, csupa konkrétumból, ezért hasonlít annyira az igazihhoz.

A kép, amelyet Európáról alkotott, pontos és részletes volt, egy Baedekker, egy múzeumi katalógus sem lehetett különben, a sok kicsiny részletből összerakott mozaikot mégis egy látomás fogta egységbe. Cs. Szabó László európai tablójának ez a személyes vízió adta meg az értelmét. Az ő Európája annak a kultúrának a klasszikus földje volt, amelynek a görög–latin antikvitás, a kereszténység, a humanizmus és a felvilágosodás adták a karakterét. Ebben a, fájdalom, mindinkább virtuálissá váló Európában kereste a magyarság helyét és hivatását, és a régi Erdélyt is azért becsülte igazán, mert annak arcán is e virtuális Európának a jegyeit ismerte fel. Erdély a történelem hosszú évszázadai alatt mindig is a nyugati kereszténység, a nyugati politikai kultúra délkeleti védőbástyája volt, és Cs. Szabó nemigen tudta tudomásul venni azokat a talán minden korábbinál radikálisabb átalakulásokat, amelyek a Trianon és különösen a második világháború utáni „methamorphosis Transilvaniae” következményei voltak.

Cs. Szabó László hűségesen őrizte a régi Európa eszményeit és értékeit, ezért azután mind aggodalmasabban tanulmányozta azt a huszadik századi Európát, amelyet különféle diktatórikus ideológiák kívántak kísérleti terepnek és befolyási övezetnek felhasználni. Különös nyugtalansággal vette tudomásul, hogy Közép-Európa, amely a maga magyar, német-osztrák, cseh és lengyel kultúráival valaha a klasszikus Európa egyik műhelye és otthona volt, miként halad a teljes szellemi szétesés – ma így mondanánk: a „harmadik világbeli” lét – felé. *Kárpát kebelében* című kassai városképében ennek a klasszikus és virtuális Európának a hagyományát idézve figyelmeztetett a dunai népek sorsközösségére: „Nemzeti tudatunk csak most tágul ki szomorú világukig, a történelemben megöregedett magyarság csak most jut el a történelemből kihagyott magyarokig, hogy a legigazibb dunai sorsközösségre eszméljen. (...) Aki ebben a találkozásban fölismeri a békét: a jövőt munkálja, aki faji gőgöt kovácsol belőle: Közép-Európa pusztulását sietteti.” Ő ennek a lelki találkozásnak és kölcsönös engesztelőedésnek a híve volt, tanulmányának zárószavaival ezért sürgette – szinte litániaszerűen – a megbékélést: „Pax hungarica, Pax danubiana, Pax humana, Pax mundi, Pax christiana, Pax Civitas Dei! Fölkel a szél a Kárpátokban, lelkem és testem megre meg fenyves illatától s lassan emelkedik. Lélek, mely biztosan magyarnak született, röpülj kevélyen a gyűlölet felett!”

Közel és távol – Cs. Szabó László mindig közelről fürkészte a múltat és a jelent, és közben felépítette a szellemnek azokat a magaslati pontjait, amelyekről a magyar és az európai történelem és a mindenkori jelen jól áttekinthető volt, mi több, a jövődőről is meg lehetett tudni valamit. Ez a kettős szemlélet nyilvánul meg szépirodalmi műveiben is. Az ő esetében aligha lehet elválasztani egymástól az elbeszélőt és az esszéíró: novelláit művelődéstörténeti kommentárok és bölcséleti meditációk szövik át meg át, esszéiben pedig minduntalan az epikus, sőt a költő tollát dicséző tájleírásokkal, jellemrajzokkal találkozunk az olvasó.

Írói fellépése idején elbeszélő irodalmunk a hagyományosabb realista narrációt készült a kor követelményei szerint megújítani, de továbbra is őrizte, sőt ekkor teljesítette ki igazán a klasszikus ábrázolás módozatait. Cs. Szabónak is vannak ilyen hagyományosabb ízlést tükröző epikus művei, elsősorban *A kígyó* című kisregényére gondolok, amely a klasszikusok analitikus jellemtanulmányaihoz igazodik. Ezt az örökül kapott elbeszélő módszert aztán kétféleképpen is meghaladta a harmincas évek magyar irodalma. Egyrészt az önéletrajz, illetve a korrajz személyességével és dokumentarizmusával, például Kassák Lajos, Márai Sándor, Illyés Gyula, Remenyik Zsigmond és mások önéletrajzaiban és éppen Cs. Szabó László úti beszámolóiban, naplójegyzeteiben, mint amilyenek a *Doveri átkelés*, a *Magyar néző* és a *Fegyveres Európa*. Másrészt azzal a költői jellegű novella- és regényformával, amely a személyiség kialakulásáról, benső világáról adott képet, és ennek érdekében felhasználta a játékosság, az irónia vagy éppen a szürrealista írásmód lehetőségeit. Ennek az epikai eljárásnak a kései Krúdy, az *Esti Kornélt* író Kosztolányi és mindenekelőtt Márai voltak a mesterei és a *Nyugat* körül gyülekező fiatalabb írók voltak a hívei, Kolozsvári Grandpierre Emilre, Jékely Zoltánra, Sótér Istvánra, Rónay Györgyre és természetesen Cs. Szabó Lászlóra gondolok.

Lovass Gyula, aki maga is ennek a személyes és érzékeny irodalomnak a művelője volt, 1943-ban keltezett *Játékos Európa* című tanulmányában a következőket állapította meg: „Az író a történet egyetlen törvénye s legigazabb élvezője. El ne felejtjük, hogy legállandóbb hőse is. Alig lehet líraibb és szubjektívebb irodalmi modort képzelni a játékoságnál (...) Az egész európai játékosságból hiányzik a hétköznapi vérszag, természetesen naturalista tragikum, hiányoznak az alkotó és cselekvő hősök. Annál több a fiatal lány, az álmodozó férfi, a pedáns és szelíden bogaras mellékalak, az irreális, a tündéri és a földöntúli.” Pontos jellemzés, ráillik Cs. Szabó László korai elbeszéléseire is, olyanokra, mint a

Látogatás Antwerpenben és az Utrecht ostroma. Ezekben az írásokban történelmi nosztalgiák vegyülnek el a gyermekkor emlékeivel és az ifjúság álmaival, az írásmód érzékenységről és műveltségről tanúskodik, és a történeten, az alakokon átsejlik valami – a harmincas évek angoljaira: Huxleyre, Evelyn Waugh-ra emlékeztető – finom irónia.

A pálya, amely esszékkel és elbeszélésekkel indult, meredeken haladt a mind teljesebb kibontakozás felé, midőn Cs. Szabó László egyszer csak rádöbrent arra, hogy hazájában már nem írhatja azt, amit lelkiismerete szerint írnia kell. A magyarországi politika radikális átalakulása, a társadalomra és a szellemi életre ránehezedő önkényuralom következtében választotta az emigrációt, régebbi művei azonban elárulják, hogy az önkéntes száműzetés lehetőségével már korábban számot vetett. *Levél a bujdosóhoz* című írásában, amely Márai Sándor egy párizsi utazása alkalmából született, az önkéntes száműzött sajátos sorshelyzetén medítált: „Több ezer éves családból származik. Thébai királyfiaktól ered a nemesi ág: a *politikai számkivetett*. A plebejus vonal kevésbé hősiés, de éppen olyan régi s jóval veszedelmesebb. Ez a *tanult bujdosó*. Az önkéntes száműzött mintaképe s szellemi elődje.” Ő e második hagyomány képviselőjének érezte magát, midőn 1949 februárjában Itáliában az emigrációt választotta, azaz a Budapestről érkező felszólítások ellenére Firenzében maradt, és politikai menedékjogot kért a hatóságoktól. Innen települt át – elfogadva az angol rádió meghívását – 1951-ben Londonba. A szellemi munka teljes függetlenségére vágyott, s később visszatekintve több mint három évtizedes külföldi tartózkodására, úgy látta, hogy ezt végül is londoni magányában sikerült elérnie.

Ez azonban már egy másik történet, egyelőre elég, ha azt mondjuk, hogy Cs. Szabó László, ha távol élt is hazájától, maradt, aki volt. Évtizedekig egy londoni könyvtárlakásból figyelte a magyar élet eseményeit, fordulatait, együtt aggódott és örvendezett velünk. Végül aztán pár napra, pár hónapra s halálában véglegesen hazatért. Most már nincsen távol, csak közel. A sírja ott van a sárospataki református temetőben, a könyvei a kezünk ügyében, mindig jelen kell lennie szellemének is, különösen Kolozsváron, amely nemcsak rövidre szabott ifjúságának az otthona, hanem nosztalgiáinak állandó tárgya, írói identitásának centrális fogalma is volt.